

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА КЭЭ БИР БЫКМАЛАР

Бүгүнкү күндө мамлекеттик тил мыйзамын кабыл алганыбызга 24 жылдын жүзү болсо дагы көптөгөн маселелер көмүскөдө калып келет. Ошол маселелерди чечүү үчүн жазылган концепциянын бир топ ролу бар, бирок азыркы күндө канчалык деңгээлде ал концепциянын үстүндө иш жүрүп жатат белгисиз.

Тил - пикир алышуунун куралы катары адамзат коомуна гана мүнөздүү көп кырдуу кубулуш. Ошону менен бирге, тил түрдүү улуттардын өкүлдөрүн бири-бири менен байланыштырып, жакындаштырып, өз ара мамилелерин чындоочу жана рухий көпүрө болуучу эмоционалдык-психологиялык да каражат экендиги белгилүү. Бекеринен, "Жети элдин тилин бил, жети түрлүү билим ал", "Тил билсең, дил билесиң", "Канча тил билсең, ошончо дил билесиң" деген накыл кептер нечен кылымдарды карытып жашап келген турмуштук бай тажрыйбага эгедер акылман, нарктуу ата-бабаларыбыздан калбагандыр. Демек, тил коомду жана дүйнөнү таанып-билүүнүн бирден-бир каражаты катары, элдик руханий дөөлөттөрдүн казынасы, ошондой эле адамдын адеп-ахлактык күзгүсү, ыйман маданиятынын бир белгиси, акылман, ойчул акын Ж.Баласагын жазгандай "Тил - илим-билимдин көпүрөсү".¹

Республикабыздагы түрдүү улуттардын өкүлдөрү кылымдар бою жанаша жашап, эриш-аркак мамиледе келатышат. Дал ушул шартта кыргыз тилин үйрөтүү зарылдыгы, айрыкча, мамлекеттик тил мыйзамы кабыл алынгандан кийин даана байкалды жана социалдык-маданий турмуш алакабыз ал тилди талаптагыдай окуп-үйрөнүү сыяктуу келечектүү маселени чечүүнүн зарылдыгын ырастап отурат. Ал үчүн аталган тилди жаш муундарга бала бакчадан баштап, мектеп партасынан тартып атайын окуу предмети катары үйрөтүү, ал аркылуу бир тууган улуттардын өкүлдөрүн мындан ары да жакындашуусунун, байланышынын, биргелешип билим алышынын, түпкү элдин тарыхын, маданиятын, улуттук дөөлөттөрүн үйрөнүүнүн каражатына айландырууну бүгүнкү күндө тил үйрөтүү ишиндеги бирден-бир приоритеттүү маселелер катары кароо кажет. Ошондо гана биздин Мамлекеттик тил мыйзамына функционалдык мамиле жасагандыгыбыздын далили болмокчу, тактап айтканда, мыйзамдын талаптарынын аткарылышына туура шарт түзүлмөкчү. Тил үйрөнүү табигый шартта канчалык интенсивдүү болсо да, мектепте окуу шартында жазууга, окууга үйрөтүү ошончолук маанилүү, анткени, ал сабаттуулуктун деңгээлинде ишке ашары белгилүү.

2010-жылы эле иш кагаздарынын баары мамлекеттик тилде жаркырап чыга келет дегенибиз кышында бакта гүлдөр ачылып, булбул сайрайт дегенге окшош сандырактык да. Балтика бою менен Украинаны айтып күйүнбөйлү, жаныбыздагы өзбек, тажик, казак туугандарыбыздын мекенинде мамлекеттик тилдин мыйзамдары кыска убакыттын ичинде толук ишке ашып олтурат. Ал эми биздин өлкөдө өз улутунун тилине, маданиятына, тарыхына кош көңүл караган оёндор мамлекеттик бийликтин тээ жогорку тепкичтеринен баштап, аягы карапайым адамдардын катмарына чейин каймагы бузулбай, ал тургай сары чырмооктой оожалып өсүп, улуттук рухубузду муунтуп бараткандыгын кимден жашырабыз. Сырттан, чет өлкөдөн келген башка улуттун өкүлдөрү кыргыз тилин бат эле үйрөнүп, кыргызча түш жоруп жатышпайбы.

Тил-адамдардын ортосундагы, коомдун мүчөлөрүнүн арасындагы пикир алышуучу, байланыш-катыш муктаждыгын канааттандыруучу зарылдык. Анын зарылдыгына коомдун бардык мүчөлөрү ар дайым муктаж болгондо гана тил өзүнүн чыныгы кадыр-

---

¹ . Ж.Баласагын Кутадгу билиг.- 1995. Бишкек.

баркына ээ боло алат. Совет мезгилинде Республикабыздын көпчүлүк тармактарында, көпчүлүк жерлерде ошол зарылдыкты орус тили аткарып, кыргыз тили ала шалбырттагы ак кардай улам тоолорду карай сүрүлүп калбады беле. Биз жогорку окуу жайынын кыргыз филологиясы бөлүмүндө окусак да, биз үчүн орус тилин үйрөнүү турмуштук зарылдык болгон: көпчүлүк сабактар орусча өтүлгөн, кыргызча окуу китептери, кошумча адабияттар табылган эмес. Кайсы тейлөөчү мекемеге барсак да, орус тилине муктаж болгонбуз. Зарылдыгына жараша үйрөндүк. Башка жакка көчүп кетип калабыз дебей, эч кимге нааразы болуп догубузду артпай, алдыбызга сөздүктөрдү коюп алып, орусча тексттерди окуп, алынча болсо да үйрөнгөнбүз. Бирок, эркин өлкөбүздүн Мамлекеттик тили тууралуу мыйзам кабыл алууда да, аны ишке ашырууда да жетимиш жыл бою көнүп бүтүп, канга сиңип кеткен байкуштук, жер карама адатыбыздан арыла албай, кимдир бирөөлөрдү таарынтып алабызбы деп, чечкиндүү кадамдарга бара албай жатабыз. Эне тилибизди эгемендүү өлкөбүздө жашаган ар бир адам зарылдыгына муктаж боло турган деңгээлге көтөрө албай жатабыз. 2004-жылдын 2-апрелинде кайра кабыл алынган Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик тил тууралуу” Мыйзамдын 5-беренесинде: “Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана башка уюм, мекемелерге мамлекеттик, же расмий тилде кайрылышат” деп белгиленет. Турмушта “же” деген байламта байламта эмей эле буйрук этишке айланып, өзүнөн мурунку турган “мамлекеттик” деген сөздү жеп коюп жатпайбы. XIX кылымдын 50-жылдарында биринчи эле жолуккан манасчыга жакасын кармап, Ч.Валиханов: ”феномен” (укмуш) десе, В.В.Радлов кыргыздардын жөн эле сүйлөгөн сөздөрү да, ырга окшоп ыргакка түшүп турганына там берет.

Акыркы жылдарда жаштар гана эмес, улгайгандары да колуна китеп кармабай калды. Кыргызстаныбыздын эгемендүүлүгүн айыл калкы китептерге болгон ачкачылык менен тосуп алып, ошол ачкарын бойдон кала берди. Ошондуктан тай мингенден тартып, таяк таянганына чейин акыйып тиктегени эле - сыналгы. Эгер кыргыз теле берүүсү калктын рухий талаптарын толук канааттандырып, жан дүйнөнү байытып, билимин арттыра турган программаларды даярдап, улуттук тилибиздин өнүгүшүнө өбөлгө түзсө кана! Андай болсо, кыргыз тили мамлекеттик деңгээлде өз ордун таап, расмий иш кагаздарынын баары ушул тилде жазылмак. Мамлекеттик бардык мекемелерде иш кыргыз тилинде жүргүзүлмөк, мекемелер арасындагы маалымат алмашуу кыргызча жүрмөк. Кыргызстандын мамлекет жана өкмөт башчылары менен ар кандай расмий делегациялардын ортосунда жүргүзүлгөн сүйлөшүүлөрдө тилибиз эки расмий тилдин бири болмок. Мамлекеттин президентинин алдында, кыргыз өкмөтүндө, жогорку кеңеште, мамлекеттик ар кандай мекемелерде өткөрүлүүчү иш чаралар, чогулуштар, жыйындар, жыйналыштар нукура кыргыз тилинде өткөрүлмөк. Балдар бакчасында, башталгыч, орто жана жогорку мектепте окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлмөк. Окуу жана усулдук китептер, окуучулар жана мугалимдер үчүн ар кандай колдонмолор, кошумча окуу үчүн адабияттар, ар кандай курактагы (эмгектеген баладан эңкейген карыга чейинки) окурмандар үчүн адабияттар жетиштүү санда, сапаттуу кагазга, кооздолуп, түркүн түс берилип, басылып чыкмак. Кыргыз тилинде терминдерди түзүү, калыптандыруу жана ырааттуу байытып туруу иши дайыма көңүлдүн чордонунда болмок. Кыргызча көрнөктөрдү (вывеска) туура жазып илүүгө, жарнама (реклама) ишин туура жүргүзүүгө мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулмак. Улуттук телерадиодо, башка телеканалдарда кыргыз тилинин туура, так жана мазмундуу сүйлөнүшү, алып баруучулардын сөз байлыгынын деңгээли дайыма көңүлдүн борборунда болмок.

Кыргыз тили жана адабияты боюнча адистерди, анын ичинде мугалимдерди, даярдоо иши көңүлдүн чордонунда турмак. Кылымдарды карыткан, мамлекет куруп жашап келе жатканына бир нече миң жыл болгон байыркы кыргыз элинин тили дүйнөдөгү бай тилдердин бири экендиги талашсыз. Демек, кыргыз тили азыркыдай 5 миллиончо адамдын үйүндө өз ара пикир алмашуунун гана тили болбостон, илгери көөнө кыргыз мамлекетинин кызыкчылыгына кызмат кылып келген, эл аралык деңгээлдеги тил

болгондугуна ой чабыты кеңири ар бир адам түшүнөт. Андан сырткары расмий жазылыштар жана айтылыштар - албетте биринчи кезекте мектеп, ата-эне дагы, - адамдын кеп маданиятын калыптандырат, анын сөз корун түзүп берет. Мына, көчөлөрдүн аты жазылган көрнөктөрдү алалычы. Акчаны үнөмдөшкөнү го, бир эле тактага орусчасын дагы, кыргызчасын дагы жазышат. Жөн жазбай, бири-бирине улап, учкаштырып жазышат. Мисалы, «Улица Лермонтова көчөсү», «Улица Баха көчөсү», «улица Московская көчөсү». Ушундан улам азыркы кыргыздар «Лермонтова көчөсү», «Баха көчөсү», «Московская көчөсү» деп тантырап калды. Лермонтов көчөсү, Москва көчөсү же Бах көчөсү деп туура сүйлөгөн бир да кыргызды жолуктура элекмин. Азыр абал жарнама маселесинде мурдагыдан болор-болбос оңолгонсуп калды. Ошентсе да, кемчиликтер дагы эле толтура. Бир кичинекей мисал. Азыр сыналгыдагы жарнамалардан «саркеч» деген терминдин туура эмес колдонулушун жолуктуруп жүрөбүз. Муну Токтогулдун «Алымкан» деген ырынан алышкан окшойт. Ырда «Саркечтеп сайган жоолугуң, ... Көккечтеп сайган жоолугуң» деген саптар бар. Бул терминди чечмелеп көрөлү. Жоолукту кештелеп саймалайт.. Сайманын сары кеште, көк кеште ж.б. деген түрлөрү бар. Демек так айтсак: «Сары кештелеп сайган жоолугуң» - болот. Бирок, бул сап ырдалганда жогоркудай кыскартылып калат. Сөздүн маанисин унутпайлы жана туура колдонолу.²

Жер-суу аталыштарынын бурмаланышы тууралуу да эки ооз кеп айта кетели. Биринчиден, бизде жер-суунун атын орусчалап коюп алуу көрүнүшү орун алган. Биз бул жерде Лебединовка, Гавриловка, Покровка, Теплоключенко сыяктуу орустар курган орус кыштактарынын аталышын азыр эле өзгөртүү керек деп жаткан жокпуз. Ал өзүнчө маселе. Эгемендик алгандан кийин эле Тёплые Ключи деп өзгөрүп калган Ала-Арча капчыгайындагы Жылуу-Булакты айтып жатабыз. Экинчи бир орун алган көрүнүш: жер-суу аттарын бурмалап туура эмес колдонуу. Мисалы, Боом капчыгайынан бери чыга бериштеги кыштактын туура аты Жел-Арык эмес, Жел-Аргы. Себеби, бул кыштактын жанындагы чоң колоттон аты Жел-Аргы. Колоттон дайыма шамал согуп, б.а. жел аргып турат. Эл кыштагына Жел-Аргы деп ошол жердин атын коюп алган. Мындай көрүнүштөр биздин маңкурт болуп калганыбыздын дагы бир далили. Айтсаң – айыптуу күн, айтпасаң – кокуй күн. Жогоруда көйгөйлүү маселелерди айта берсек түгөнбөчүдөй, чакан баяндамабызда окутуунун кээ бир ыкмаларын сунуштайбыз.

Жогорку окуу жайларга ар түрдүү улуттун өкүлдөрү: орус, өзбек, тажик, түрк, корей, уйгур, дунган, немец ж.б. студенттер окушат. Аларда байланыш-катыштын күндөлүк тили болуу деңгээлинен жогору көтөрүлүп, бара-бара студенттер маданий-социалдык өз ара алака-мамиленин жана билим алуунун тили катары кыргыз тилин үйрөнүүгө багыт алышы, албетте, келечектин иши. Ошондуктан, бүгүндөн баштап, курстан-курска көчүрүү жана бүтүрүү экзамендерин талаптын деңгээлинде өткөрүү, сабактагы окуу-баарлашуу мүнөзүндөгү сүйлөшүүлөрдү турмуштук түрдүү кырдаалдарда баарлашууга үйрөтүү талаптары менен айкалыштыра уюштуруу, монологдук багытта гана окутуу эмес, сабакта интерактивдүү аңгемелешүүлөрдү жүргүзүү, т.а. окутуунун практикалык методдорун үзүрлүү пайдалануу зарыл. Ошондуктан, окутуучуларга окутуунун бир нече багыттарын сунуштоону туура таптык.

1. Окутуучулар же мугалимдер төмөндөгү жалпы методикалык багыттарды эске алуулары керек. Мисалы:

- методикалык принциптерди, тактап айтканда, сүйлөшүүгө багыт берүү, студенттин эне тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу, түрдүү тематикада кырдаал түзүп окутуу, концентрдик айырмачылыктарды көңүлгө алуу, ж.б.

- төмөндөгү методдорду колдонуу: тилди түздөн-түз үйрөтүү, салыштырып үйрөтүү, тездетип үйрөтүү, коммуникативдик жана интерактивдик багытта сабакты уюштуруу, ж.б.

- "кайсы тилди үйрөтсөң, сабакты ошол тилде уюштур" ыкмасын колдонуу;

---

² Бакытбек Токубек уулу “Кыргыз тилин үйрөнүңүз – Эл жана маданият менен байланышта болуңуз”. Бишкек.: 2011.

Мында төмөндөгүлөр эске алынат:

- сабакты уюштуруунун тили катары бир гана кыргыз тили болот;
- сабактагы окуучу менен мугалимдин же студент менен окутуучунун жекече байланышы бүтүндөй кыргыз тилинде жүргүзүлөт;
- окуу материалы кыргыз тилинде гана берилет.

2. Учурдагы окуу жылында да мурдагы окуу жылында колдонулган окуу-нормативдик материалдар пайдаланылат.

Кыргыз тили азыр мурда болуп көрбөгөндөй коргоого муктаж. Батыш серепчилери болжолдогондой, жер бетинен жок болуп кеткибиз келбесе ар кимибиз өз деңгээлибизде козголушубуз зарыл. Момун, мокок кыргыз эли бар, чакан болсо да өз алдынча территориясы, мамлекеттик символдору бар. Ошол эле учурда, кыргыз тилине камкордук көрүү, аны бардык тараптан өз алына ылайык коргоо - ар бир кыргыздын ыйык милдети. Орус мамлекети 130 миллиондой адамдын эне тили болгон орус тилин коргоо маселесин колго алып олтурат, Франция парламенти француз тилин коргоо маселесин көтөрүп жатканын билебиз. А биздин башчыларыбыздын, депутаттарыбыздын кыргыз тилинин абалына баш оорутушканын эч кимибиз көрө элекпиз. Мамлекеттик тил тууралуу кабыл алынган шалтурук мыйзамды бул жерде оозго алуунун деле кажаты жок.. Ошондуктан, ар бир «мен кыргызмын» деген адамды өз тилинде таза, так жана мазмундуу сүйлөй билүүгө жана бул ишти өзүнөн жана өз үй-бүлөсүнөн баштоого чакыра элек.

Адабияттар:

1. Ж.Баласагын “Кутадгу билиг”. Бишкек.: 1995.
2. Бакытбек Токубек уулу “Кыргыз тилин үйрөнүңүз – Эл жана маданият менен байланышта болуңуз”. Бишкек.: 2011.
3. К. Бообекова “Тил элдин байлыгы жана баалуулугу “ Бишкек.: 2010. КТМУ.